

Tilburg University

Humanisme en humane ethologie

van Dijk, J.J.M.

Published in:
Hollands maandblad : tijdschrift voor literatuur en politiek

Publication date:
1973

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Dijk, J. J. M. (1973). Humanisme en humane ethologie. *Hollands maandblad : tijdschrift voor literatuur en politiek*, 15(313), 7-12.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Humanisme en humane ethologie

JAN J. M. VAN DIJK

„Well, he had come to the conclusion a long time ago that all thought must not cease with Adolf Hitler, that if, in the course of living with a thought, it might appear to run parallel for a time to arguments Nazis had also been near, one should not therefore slam the books, close the inquiry, and cease to think in such direction any further”.

Norman Mailer, *The Prisoner of Sex*, '71, p. 181.

De zaak Konrad Lorenz

Het dossier Lorenz is al enige jaren geleden boven tafel gekomen. Het Engelse weekblad *7 Days* wijdde in zijn editie van 1 december 1971 een uitvoerige beschouwing aan het nationaal-socialistische verleden van deze beroemde etholoog. Arthur Koestler noemt in zijn sleutelroman over het internationale congreswezen het nazi-verleden van Otto Von Halder, alias Konrad Lorenz „een publiek geheim” (*Reisjes van Plezier*, '71, p. 130.). Zelf schreef ik naar aanleiding van een boek van Lorenz' leerling Wolfgang Wickler dat bij het theoretiseren over het natuurlijke gedrag van de mens enige voorzichtigheid is geboden: „Het is tenslotte nog maar dertig jaar geleden dat zijn leermeester Lorenz in een wetenschappelijke publicatie op grond van ethologische inzichten opriep tot het „uitsnijden” van biologisch-deviante bevolkingsgroepen” (*C.S., NRC/Handelsblad*, 1-12-1972). Ook de Nederlandse etholoog Maarten 't Hart schreef vorig jaar al over Lorenz' politieke antecedenten in *Maatstaf*.

Toch is de storm van verontwaardiging over de figuur Lorenz pas in november van dit jaar losgebarsten. Reden voor deze plotselinge woede is de toekenning van de Nobelprijs voor fysiologie en medicijnen aan de ethologen Lorenz, Von Frisch en Tinbergen. De mensen houden een Nobelprijs blijkbaar voor een gesecculariseerde variant op de heiligverklaring. De Nobelprijs voor fysiologie en medicijnen wordt echter toegekend voor een uitzonderlijke prestatie op dit vakgebied. Ook minder nobele mensen kunnen zo'n Nobelprijs winnen. Hopelijk heeft de Nobelprijs van Lorenz voor altijd duidelijk gemaakt dat het winnen van

zo'n prijs even weinig zegt over iemands morele kwaliteiten als het winnen van de Honderdduizend uit de Staatsloterij.

Een slecht mens als Lorenz kan natuurlijk best een goede etholoog zijn. Ook de waarde van de ethologie is bij deze zaak niet in het geding. Wetenschap is in dit opzicht waardenvrij. Helaas heeft Lorenz de waardenvrije wetenschapsbeoefening altijd even fel bestreden als de studenten die onlangs tomaten wierpen naar Tinbergen. Lorenz heeft bij herhaling verklaard dat zijn politieke opvattingen gebaseerd zijn op wetenschappelijke, i.c. ethologische inzichten. Dit doet de vraag rijzen in hoeverre ethologische theorieën uitnodigen tot het trekken van fascistoïde conclusies. Kon Lorenz zijn nationaal-socialistische propaganda inderdaad baseren op ethologische inzichten?

Het eerste artikel van Lorenz waarin nazi-propaganda werd bedreven, hette *Durch Domestikation verursachte Störungen arteigenen Verhaltens* en verscheen in het *Zeitschrift für Angewandte Psychologie und Charakterkunde* ('40, 59, p. 2-81). Als Prof. Lorenz publiceerde hij een vervolgartikel waarin hij een en ander nog wat scherper formuleerde (*Z. Tierpsychologie*, '43, p. 235-409). Het sleutelbegrip in beide artikelen is „domesticatie”, oftewel verhuisdierlijking. Huisdieren als honden en eenden vormen een gedomesticeerde versie van de oorspronkelijke, wilde soort. Het proces der domesticatie berust volgens Lorenz op het wegvallen van de externe selectiedruk. Exemplaren die ten gevolge van bepaalde genetische afwijkingen in de vrije natuur geen overlevingskansen zouden hebben gehad, kunnen zich rond het huis uitstekend handhaven. Hierdoor vertonen huisdieren zowel qua lichaamsvormen

als qua gedragsvormen een veel grotere variatie dan hun wilde soortgenoten. Tot zover valt er op Lorenz' betoog weinig aan te merken. Onzinnig is echter zijn stelling dat domesticatie altijd een kwalitatieve achteruitgang impliceert. Volgens Lorenz zullen door de domesticatie juist de mooie, sociale gedragvormen worden verzwakt en de lelijke, egoïste gedragsvormen worden versterkt. Deze stelling weet Lorenz echter noch met een theoretische noch met een empirische bewijsvoering te staven. Reeds op dit punt in het betoog worden persoonlijke waardeoordelen gepresenteerd als natuurwetenschappelijke feiten.

De interesse van de lezers van het *Tijdschrift voor Toegepaste Psychologie en Persoonlijheidsleer* ging niet uit naar honden of eenden maar naar de mens. Volgens Lorenz is de menselijke soort begonnen zichzelf te domesticeren vanaf het moment dat alle natuurlijke vijanden waren overwonnen. Deze theorie van de autodesticatie wordt ook tegenwoordig nog door verschillende deskundigen aanvaard. Lorenz heeft aan deze theorie echter nog een leerstuk toegevoegd. Het leerstuk van de aangeboren afkeer van gedomesticeerde soortgenoten. De theorie dat gezonde mensen van nature een afkeer hebben van gedomesticeerde „types” is volkomen in overeenstemming met Lorenz' eigen opinie dat domesticatie gelijk staat aan degeneratie. Dit vooroordeel blijkt nu dus aangeboren te zijn! Reden voor Lorenz om neer te schrijven: „*Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange merkt sehr wohl, ob ein anderer ein Schuft ist oder nicht. Daraus ergibt sich ein vorläufiger Ratschlag, der im Munde eines kausal-analytischen Naturforschers vielleicht etwas sonderbar klingt, nämlich der, dass wir uns in bezug auf den anzustrebenden Soll-typus unseres Volkes auf die im Nicht-Analysierten wurzelnden Reaktionen unserer Besten verlassen sollen*” (Lorenz, '40, p. 70).

Ook wanneer een afkeer van mensen die afwijken van het *Soll-typus* inderdaad aangeboren zou zijn, betekent dat nog volstrekt niet dat een dergelijke afkeer positief zou moeten worden beoordeeld. Lorenz' propaganda voor de SS blijft geheel voor eigen rekening en heeft met causaal-analytische natuurstudie niets te maken. Er is alles voor te zeggen om mensen die met dergelijke vooroordelen rondlopen juist scherp te veroordelen. De theorie van Lorenz kan dan hoogstens een argument zijn voor een beroep op verminderde toerekeningsvatbaarheid. Zijn mensen als Lorenz inderdaad, zoals hijzelf beweert, erfelijk belast met een natuurlijke afkeer van bepaalde medeburgers?

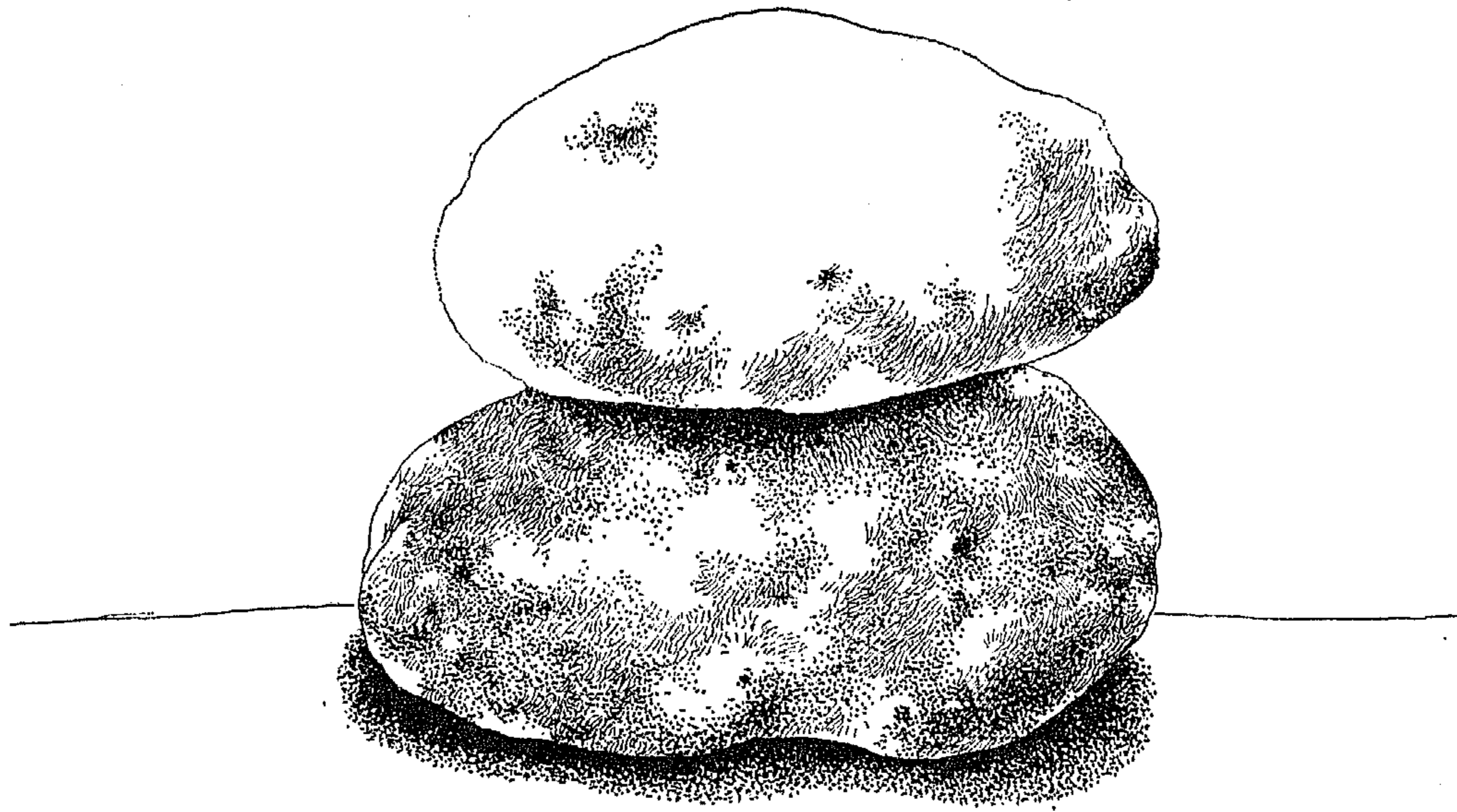
De door Lorenz gepostuleerde intolerantie jegens gedomesticeerde mensen kan alleen erfelijk zijn, wanneer deze intolerantie positieve overlevingswaarde heeft voor de groep. Dit betekent dat het tegengaan van domesticatieverschijnselen positieve overlevingswaarde moet hebben. Dit kan alleen het geval zijn wanneer het oorspronkelijke gedrag positieve overlevingswaarde heeft. Domesticatie treedt echter pas op, zoals Lorenz zelf betoogt, wanneer het oorspronkelijke gedrag geen positieve overlevingswaarde meer heeft. Ergo, de door Lorenz gepostuleerde erfelijke afkeer van gedomesticeerde mensen is een biologische paradox. Zijn theorie kan zelfs de toets ener logische analyse niet doorstaan, zodat een empirische toetsing achterwege kan blijven. Het beroep op verminderde toerekeningsvatbaarheid moet zonder meer worden afgewezen. Racistische vooroordelen zitten niet in de genen.

De ethologie kan in geen enkel opzicht verantwoordelijk worden gesteld voor Lorenz' racistische waandenkbeelden. Wel kan men zich afvragen of een onderzoeker die de door hem beoefende tak van wetenschap op dergelijke wijze heeft misbruikt nog in aanmerking kan komen voor een wetenschappelijke prijs. Lorenz heeft zich weliswaar in Stockholm, onder pressie van Tinbergen, gedistantieerd van zijn nazipublicaties maar hij houdt nog altijd vol dat gezonde mensen een aangeboren afkeer hebben van gedomesticeerde soortgenoten. Ook in zijn laatste boek heeft hij dit stokpaard weer eens de sporen gegeven.

Het fluitketelmodel

De zojuist besproken theorieën van Lorenz kunnen niet tot de ethologie gerekend worden. Ditzelfde kan echter niet gezegd worden van zijn boek *Das Sogenannte Böse (Over Agressie bij Dier en Mens)*. Met de ideeën die Lorenz in dit boek verdedigt, heeft hij wel degelijk school gemaakt. Ethologen als Eibl-Eibesfeldt, Leyhausen en Wickler hebben de Lorenzianse visie op agressief gedrag vrijwel integraal overgenomen. Toch is deze visie door veel deskundigen, waaronder een aantal Angelsaksische ethologen, van meet af aan fel bestreden. Bijna al deze criticasters gingen daarbij zover dat zij Lorenz op grond van dit boek beschuldigden van fascistische sympathieën.

Volgens Lorenz produceert het centrale zenuwstelsel van de mens gestadig „actiespecifieke energie” die wordt verbruikt bij

het uitvoeren van agressieve handelingen (in de zin van vechten of schelden). Wanneer een individu lange tijd niet in de gelegenheid is om zich agressief te gedragen, wordt de agressie-energie ergens in zijn hoofd gestuwd. De steeds groter wordende hoeveelheid ongebruikte agressie-energie maakt zo iemand steeds prikkelbaarder, terwijl hij uiteindelijk zelfs actief ruzie gaat zoeken (het zogenaamde „doelgerichte zoekgedrag”). Wanneer hij er niet in slaagt om ruzie te krijgen, loopt de agressie-energie hem op een gegeven moment over: hij valt plotseling tegen iemand uit om niets (een zogenaamde „vacuum-activiteit”).

Voor dit energetische of psychohydraulische verklaringsschema kan in de empirie van het diergedrag geen enkele steun worden gevonden. Bij geen enkele vogel, vis of viervoeter heeft men ooit gevonden dat het agressieve gedrag spontaan is in de zin van Lorenz' theorie. Het vechtgedrag van alle nauwkeurig onderzochte diersoorten heeft een reactief karakter. Lorenz' extrapolatie naar het menselijke, agressieve gedrag is dus a priori onjuist. Ook het weinige door Lorenz aangevoerde bewijsmateriaal dat betrekking heeft op het agressieve gedrag van de mens is allerminst overtuigend. Het berust o.a. op de gedachte dat indianen in de Verenigde Staten moeilijkheden veroorzaken omdat zij gebukt gaan onder een extra grote productie van agressie-energie

(en niet onder een extra beroerde sociaal-economische situatie).

De morele verwijten die men Lorenz naar aanleiding van dit boek gemaakt heeft, waren in het bijzonder gericht tegen zijn stelling dat de mens van nature behept is met een onbedwingbare vechtlust. Volgens sommige critici dankte het boek zijn grote succes aan de impliciete verontschuldiging die een dergelijke opvatting biedt voor inhuuman gedrag. Anderen hebben er op gewezen dat Lorenz' fluitketelmodel een sterk argument vormt voor een negatieve, „sociaal-darwinistische” levenshouding. Wanneer je buurman zich ieder moment aan een vacuum-activiteit te buiten kan gaan, kan je je eigen doelgerichte zoekgedrag maar beter bij voorbaat op hem richten.

Tegen dergelijke verwijten hebben de Lorenzianen zich verdedigd door een vergelijking te trekken met medici die de oorzaak van een ziekte hebben ontdekt. Geen zinnig mens zal zulke mensen verwijten dat zij de betreffende ziekte hebben uitgevonden. Deze vergelijking gaat in zoverre mank dat reeds de titel *Das Sogenannte Böse* ondubbelzinnig aangeeft dat Lorenz agressief gedrag helemaal niet als een ziekte ziet. Lorenz laat er in zijn boek geen twijfel over bestaan dat hij agressief gedrag positief beoordeelt mits het niet tot ernstig letsel leidt. Voor het overige gaat de vergelijking wel degelijk op. Ook Freud en Adler hebben zich indertijd

op deze wijze verdedigd tegen de beschuldiging dat zij respectievelijk de (kinder-) sexualiteit en de machtsstrevingen hadden uitgevonden. „*This is not our madness, but what we find in others*”, schreef Adler.

De houdbaarheid van een dergelijke apologie staat of valt met de houdbaarheid van de theorie over de menselijke natuur die wordt aangehangen. Wanneer het fluitketelmodel zou opgaan, was er geen enkele reden om Lorenz morele verwijten te maken. Dit model is echter apert onjuist. Ook de „medische” disculpatiegrond komt daardoor te vervallen. Wanneer men Lorenz met een arts wil vergelijken dan is hij een arts die een bepaalde kwaal als vrijwel ongeneeslijk heeft voorgesteld die in feite best valt te verhelpen. Vooral wanneer zo'n arts zijn verkeerde diagnose op een zeer autoritaire manier blijft verdedigen, is er alle reden voor heftige verwijten.

Lorenz heeft de ethologie van de mens niet alleen misbruikt voor nazipropaganda. Hij heeft deze nieuwe benadering van het menselijke gedrag bovendien gecompromitteerd met een zeer ongelukkige theorie over de aard van de menselijke agressie. Lorenz en zijn leerlingen lijken hun eigen, weinig sympathieke mensbeeld te hebben geprojecteerd op de door hen onderzochte diersoorten. Geen beste beurt voor de ethologie. De ethologen zouden er goed aan doen voortaan geen humane ethologie meer te bedrijven in naam van de grote Lorenz. Aan de andere kant is er natuurlijk geen enkele reden om de humane ethologie voortaan te verketteren omdat de naam van Lorenz eraan verbonden is.

De Johan Huizinga-lezing 1972

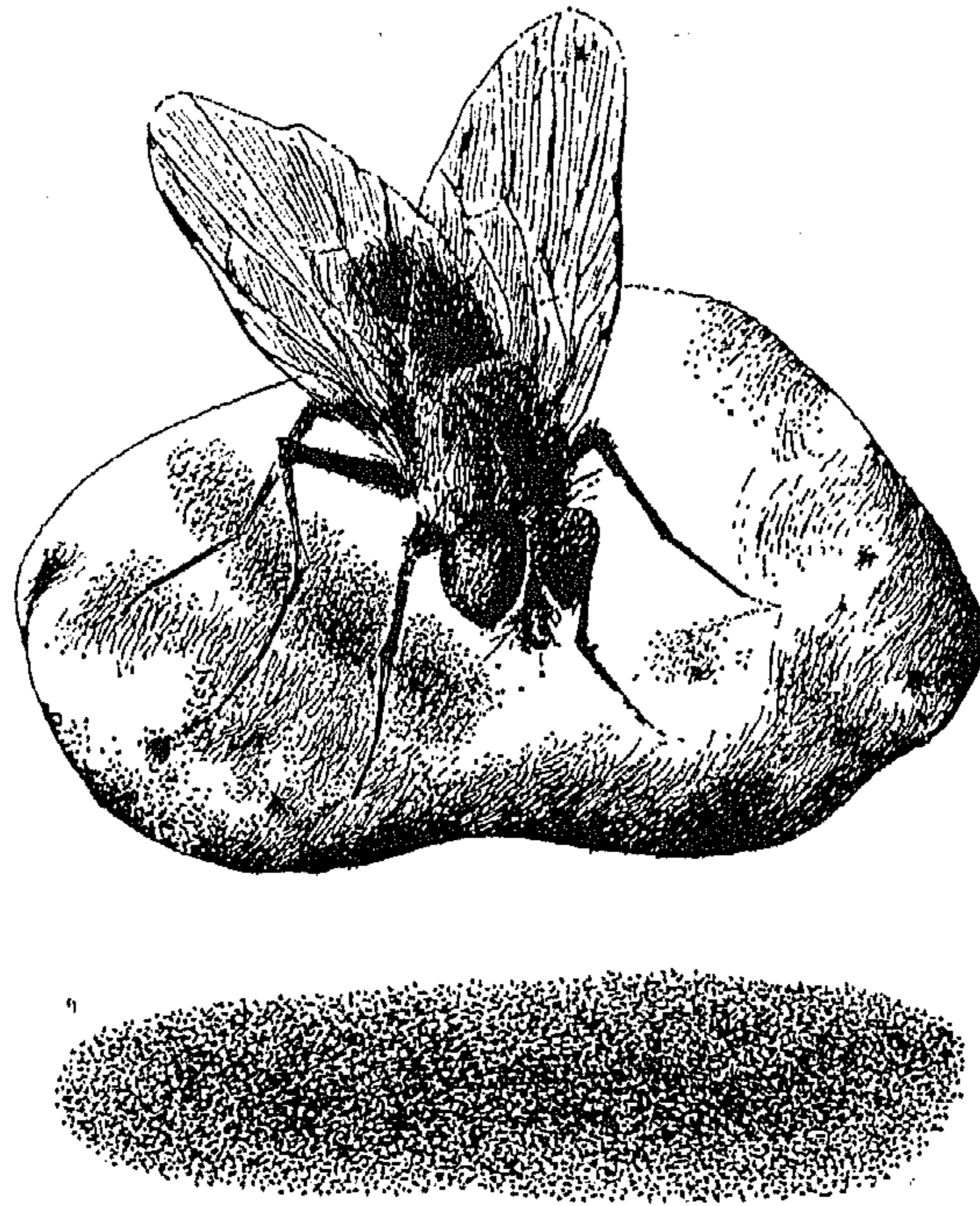
Inmiddels hebben in Nederland veel mensen de indruk gekregen dat „humane ethologie” slechts de onnodig chique benaming is voor een aantal onnozele biologismen. Anders dan Nederlandse ethologen, waaronder Tinbergen, menen, hebben zij dit negatieve oordeel over hun bijdrage aan de menswetenschappen niet aan Kousbroek's Huizinga-lezing te danken maar aan zichzelf. Kousbroek heeft in deze lezing slechts de neiging van sommige ethologen gehekelde om ethologische bevindingen op arbitraire wijze te extrapoleren naar het menselijke gedrag en er vervolgens normatieve waarde aan toe te kennen: „*Om op deze wijze onze normen te willen baseren op het diergedrag, deze manier van denken, dat is in mijn oog het irrationele en volstrekt onwetenschappelijke van „de ethologie”, d.w.z. van de opinies die onder die*

naam worden gepresenteerd”. Men kan Kousbroek misschien verwijten dat hij zijn kritiek op weinig Japanse wijze heeft geformuleerd maar zeker niet dat hij de ethologie zelf belachelijk heeft proberen te maken. Niet Kousbroek heeft de ethologie in Nederland een slechte reputatie bezorgd maar de ethologen die op zijn lezing hebben gereageerd. Door volstrekt redeloos te reageren op zijn genuanceerde kritiek hebben zij de indruk gewekt dat er iets loos is met de door hen beoefende wetenschap. Een firma die op gerechtvaardigde klachten reageert met een scheldkanonnade verspeelt zijn goodwill. De ethologendag te Amsterdam, waarop de film *Bij de Beesten Af* werd vertoond, heeft de indruk dat de humane ethologie uit loze pretenties bestaat, slechts versterkt.

Toch werd juist op de ethologendag te Amsterdam het overtuigende bewijs geleverd dat de ethologie een belangrijke bijdrage kan leveren aan de verklaring van het menselijke gedrag. Eén van de gastsprekers was de Engelse etholoog Blurton Jones. Blurton Jones is vrijwel de enige etholoog die werkelijk empirisch onderzoek heeft verricht naar het gedrag van mensen. Helaas was zijn voordracht onverstaanbaar. Tamar schreef dat zij Blurton Jones verschillende keren tijdens zijn lezing had zien gapen. Zij trok uit deze observatie de conclusie dat een spreker die zijn eigen voordracht slaapverwekkend vindt, ook zijn gehoor niet kan boeien. Zijn lezing was inderdaad een mislukking. Als demonstratiecollege was zijn optreden echter een groot succes.

Ethologen hebben bij verschillende diersoorten waargenomen dat bij gelijktijdige activering van twee „instincten” vaak een derde gedragsvorm wordt vertoond die in de gegeven context volstrekt irrelevant is. In de film *Bij de Beesten Af* kan men zien hoe twee vechtende *Thompson*-gazellen vlak voor elke nieuwe aanval een plukje gras eten. Op het moment dat de drang om aan te vallen even sterk is als de drang om te vluchten, vertonen zij een irrelevante gedragsvorm, die *displacement activity* wordt genoemd. Over de verklaring van dit verschijnsel lopen de meningen binnen de ethologie uiteen (de Lorenzianse school veronderstelt dat de agressie-energie in het kanaaltje van het eetgedrag terecht komt). Zeker is dat gazellen op zo'n moment geen hapje eten om hun honger te stillen.

Irrelevant gaapgedrag van de mens zou Haanstra hebben kunnen filmen bij atleten die in de startblokken staan of bij toneelspelers achter de coulissen. Eeuwenlang hebben dergelijke gapers zich afgevraagd of

zij de vorige nacht wel genoeg hadden geslapen. Dankzij de humane ethologie is nu bekend dat dergelijk gaapgedrag optreedt bij gelijktijdige activering van „agressie” en „angst”. Het is vrijwel uitgesloten dat een nog vrij jonge onderzoeker die in Het Koninklijke Paleis op de Dam een lezing houdt voor een zaal vol Nederlandse collega's plus Prins Claus door slaap wordt overmand. Het is veel waarschijnlijker dat zijn nervositeit af en toe even sterk was als zijn sprekers-motivatie. Op die momenten vertoonde hij het door Tamar bekwaam geobserveerde, maar onjuist geïnterpreteerde, irrelevante gaapgedrag.

De ethologie van de mens heeft wel degelijk al meer opgeleverd dan het fluitketelmodel van Lorenz. Zeer overtuigend is bijvoorbeeld de studie die Tinbergen samen met zijn vrouw heeft verricht naar de genese van het autistische syndroom (*Early Childhood Autism – An Ethological Approach*). Ook Kousbroek heeft, zoals reeds gezegd, de potentiële vruchtbaarheid van de ethologische benadering niet in twijfel getrokken. In zijn Huizinga-lezing wordt tegen deze misvatting zelfs expliciet gewaarschuwd: „de kritiek betreft niet het objectief van de ethologie, in de zin van gedragsonderzoek, het gaat om de cultuurfilosofische conclusies die de ethologen proberen te trekken”.

Kousbroek bestrijdt in zijn lezing allereerst de eeuwenoude dwaling om aan het vermeende, natuurlijke gedrag van de mens

normatieve waarde toe te kennen. Daarnaast keert hij zich tegen de neiging van sommige ethologen om alle gedragvormen waarvoor een biologische basis bestaat als „onuitroeibaar” voor te stellen. Ook met deze kritiek heeft hij in principe het gelijk aan zijn kant. Met name zijn kritiek op Lorenz moet volledig worden onderschreven. Dergelijke kritiek is echter alleen gerechtvaardigd voor zo ver de ethologen hun beweringen niet waar kunnen maken. Wanneer zij werkelijk kunnen bewijzen dat een bepaalde gedragvorm niet, of slechts ten koste van de gezondheid kan worden onderdrukt, staat niets de cultuurfilosofische conclusie in de weg dat het maar beter is om in het bestaan van deze gedragvorm te berusten.

De notie van een menselijke natuur heeft in de geschiedenis van de politieke filosofie bijna altijd gediend ter legitimatie van de bestaande maatschappelijke orde. Ook de psychologie van Freud is vaak voor reactionair versleten. Zijn driftleer vormt thans echter het uitgangspunt van menige kritische theorie van de welvaartsmaatschappij. Ook de nieuwe marxisten zijn tot het inzicht gekomen dat zij zich beter kunnen oriënteren op de oude driften van de mens dan op de Nieuwe Mens.

Kousbroek blijft in zijn Huizinga-lezing trouw aan zijn geloof in de „prestaties van ons verstand, onze techniek en onze esthetiek”. Zijn eerdere oproep aan de *Wissenschaftler aller Länder* om een dictatuur te vestigen van het

verstand heeft in deze lezing de vorm gekregen van een bede om „meer cultuur”. Het zal niet de eerste keer zijn geweest dat vanaf de imposante kansel in de Leidse St. Pieterskerk werd opgeroepen niet het vlees te dienen maar de geest. Omdat predikanten tegenwoordig meegaan met hun tijd maakte Kousbroek een uitzondering voor het libido.

Zonder dat daarmee iets ten nadele wordt gezegd van de prestaties van ons verstand, onze techniek en onze esthetiek, kan men met Reich, Fromm en Marcuse de vraag stellen waartoe dit alles dient wanneer allerlei dierlijke behoeften van de mensen onbevredigd blijven. Wetenschap en kunst kunnen ongetwijfeld bijdragen tot het algemene welzijn. Ook de oude aap in de mens moet echter aan zijn trekken komen.

Als uitgangspunt van een politieke filosofie valt de humane ethologie ~~voor~~ te verkiezen boven de Freudiaanse dieptepsychologie. Ten eerste is de natuurwetenschappelijke methodiek van de ethologie superieur aan de droomduiding. Het tweede pluspunt van de ethologie betreft het soort wetmatigheden waarin deze onderzoeksrichting is geïnteresseerd. De ethologie bestudeert de biologische bases van het gedrag. Dergelijke biologische mechanismen zijn per definitie evolutionaire aanpassingen aan een bepaalde ecologische *niche*, annex bestaanswijze. Dit betekent dat ethologische uitspraken over de natuur van de mens bijna altijd tevens uitspraken zijn over het natuurlijke milieu van de mens. Voor alle diersoorten geldt dat het milieu aan bepaalde grensvoorwaarden moet voldoen om leefbaar te zijn. In de strikte zin van het woord betekent het begrip „leefbaarheid” dat een redelijke overlevingskans wordt geboden. Ook Kousbroek zal beamen dat aan dit begrip heel goed een ruimere betekenis kan worden toegekend. Hij zal immers niet willen ontkennen dat veel huisdieren in zuidelijke landen in onleefbare omstandigheden verkeren.

De ethologie en ecologie – in veel landen worden deze twee wetenschappen terecht niet van elkaar onderscheiden – hebben tot opdracht om de grensvoorwaarden te bepalen waaraan het ecologische en sociale milieu van de mens moet voldoen. Alleen dan kan door economen, sociologen en planologen worden voorkomen dat de westerse mens in de woorden van Tinbergen, een *misfit* blijft in *his self-made environment*. Met de hulp van de humane ethologie kan het humanisme misschien ooit een wetenschappelijke blauwdruk opstellen voor een leefbare wereld.